

Dansk og international lydskrift

Ruben Schachtenhaufen, ph.d. i fonetik

Sidste sommer udgav jeg en lærebog med den meget sigende titel *Ny dansk fonetik*. Den 9. oktober udkommer en revideret fagfællebedømt udgave på Modersmål-Selskabets forlag.

Ruben Schachtenhaufen

Sprog er som bekendt altid i forandring. Sideløbende bliver sprogforskere konstant klogere på hvordan sprog fungerer, og de metoder og værktøjer vi bruger til at analysere og beskrive sprog, bliver opdateret og raffineret. Det er kombinationen af disse ting der gør *Ny dansk fonetik* (NDF) ny når man sammenligner med konkurrerende bøger om dansk fonetik. De udtaleforandringer der er slået igennem i midaldrende og yngre danskers sprog, tages alvorligt, og sproget beskrives efter de nyeste principper for hvordan fonetikere verden over beskriver sprogs udtale.

Ny lydskrift

Lydskrift er et helt centralt værktøj i en akademisk tilgang til udtale, men det er også et værktøj som bruges i bredere sammenhænge. Lydskriften er derfor også et centralt element i NDF. Lydskriften i NDF er baseret på en omfattende analyse af moderne dansk udtale, dansk lydskrifttradition, principperne i det internationale fonetiske alfabet IPA og lydskriftpraksis i over hundrede sprog. Det sikrer at dansk udtale i NDF bliver beskrevet på grundlag af en lydskrift der inkorporerer de sidste hundrede års internationale forskning i fonetik og fonologi, og som er direkte sammenlignelig med hvad man møder i andre sprog og sprogfag. Herunder præsenteres nogle overordnede pointer i denne tilgang; for flere detaljer henvises til min forskningsartikel *Utilpasset IPA* og min omfattende diskussion af konflikten mellem ny og gammel lydskrift i *NyS 64* (se schwa.dk).

Det har i over hundrede år været et problem i dansk fonetik at man har benyttet sit helt eget lydskriftssystem. Det gør det svært at anvende sin viden fra et fag i et andet, og det gør det svært at sammenligne dansk med andre sprog, og det er en medvirkende årsag til at dansk i nogle sammenhænge fremstilles som et stærkt afvigende sprog, med uhyggeligt mange vokaler og lyde som ikke kendes i noget andet sprog i verden. Tidligere benyttede man primært det nationale lydskriftssystem Dania. I de senere årtier har man benyttet en hybrid af Dania og det internationale IPA, som blandt akademikere kaldes *modificeret* eller *tilpasset IPA*, eller lignende.

I det traditionelle *tilpassede IPA* tager man sig en del friheder; man omdefinerer lydskrifttegnene i forhold til det officielle IPA så det ligner Dania mere,

DET INTERNATIONALE FONETISKE ALFABET (revideret til 2021)

KONSONANTER (PULMONISKE)

© 2021 IPA

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolær	Post-alveolær	Retrofleks	Palatal	Velær	Uvulær	Faryngal	Glottal
Plosiv	p b		t d			ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ	n			ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Vibrant	ʙ		r						ʀ		
Tap eller Flap		ɸ	ɾ			ɽ					
Frikativ	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral frikativ			ɬ ɮ								
Approksimant		ʋ	ɹ			ɻ	j	ɰ			
Lateral approksimant			l			ɭ	ʎ	ʟ			

Symboler til højre i et felt er stemte, symboler til venstre er ustemte. Gråtonede felter henviser til artikulationer, der anses som umulige.

KONSONANTER (IKKE-PULMONISKE)

Clicklyde	Stemte implosiver	Ejektiver
◌ Bilabial	ɓ Bilabial	ʼ Eksempler:
Dental	ɗ Dental/alveolær	pʼ Bilabial
! (Post)alveolær	ɟ Palatal	tʼ Dental/alveolær
≠ Palatoalveolær	ɡ Velær	kʼ Velær
Alveolær lateral	ɠ Uvulær	sʼ Alveolær frikativ

ANDRE SYMBOLER

ʍ Ustemt labial-velær frikativ

ʋ Stemt labial-velær approksimant

ɥ Stemt labial-palatal approksimant

ɦ Ustemt epiglottal frikativ

ʕ Stemt epiglottal frikativ

ʡ Epiglottal plosiv

ɕ ʑ Alveolo-palatal frikativ

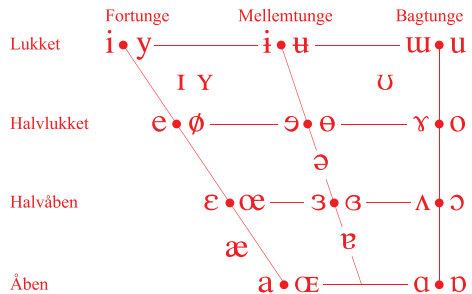
ɺ Stemt alveolær lateral flap

ɹ Samtidigt udtalt ʃ og x

Affrikater og dobbeltartikulationer kan repræsenteres som to symboler forbundet af en bue.

ts kp

VOKALER

Hvor symboler optræder i par, repræsenterer det til højre en rundet vokal.

SUPRASEGMENTALER

- ˈ Tryk
- ˌ Bitryk
- ː Lang
- ˑ Halvlang
- ˘ Ekstra-kort
- | Mindre (fod-)gruppe
- || Større (intonations-)gruppe
- ˙ Stavelsesgrænse
- ˋ Sammenkædnng (ingen pause)

TONER OG MELODISKE ACCENTER

FLADE TONER	KONTURTONER
ē eller ˥ Ekstra-høj	ē eller ˩ Stigende
é ˨ Høj	˨ Faldende
ē ˨ Middel-høj	˩ Stærkt stigende
è ˨ Lav	˩ Stærkt faldende
ě ˨ Ekstra-lav	˩ Stigende-faldende
˩ Trin ned	˩ Global stigning
˩ Trin op	˩ Globalt fald

DIAKRITISKE TEGN

◌ Ustemt	◌ ɰ ɠ	◌ Luftfyldt stemme	◌ ɰ ɠ	◌ Dental	◌ ʈ ɖ
◌ Stemt	◌ ʂ ʐ	◌ Knirkestemme	◌ ɰ ɠ	◌ Apikal	◌ ʈ ɖ
◌ Aspireret	◌ ʈʰ ɖʰ	◌ Linguolabial	◌ ʈ ɖ	◌ Laminal	◌ ʈ ɖ
◌ Mere rundet	◌ ɔ̹	◌ Labialiseret	◌ ʈʷ ɖʷ	◌ Nasaliseret	◌ ẽ
◌ Mindre rundet	◌ ɔ̜	◌ Palataliseret	◌ ʈʲ ɖʲ	◌ Nasal opløsning	◌ dⁿ
◌ Fremskudt	◌ ɯ̟	◌ Velariseret	◌ ʈʷ ɖʷ	◌ Lateral opløsning	◌ dˡ
◌ Tilbagetrukket	◌ ɯ̠	◌ Faryngaliseret	◌ ʈʕ ɖʕ	◌ Ingen hörbar opløsning	◌ dˀ
◌ Centraliseret	◌ ẽ	◌ Velariseret eller faryngaliseret	◌ ʈ̠ ɖ̠		
◌ Midt-centraliseret	◌ ẽ̠	◌ Hævet	◌ ɰ̥ (ɰ̥ = stemt alveolær frikativ)		
◌ Syllabisk	◌ ɲ̩	◌ Sænket	◌ ɰ̬ (ɰ̬ = stemt bilabial approksimant)		
◌ Ikke-syllabisk	◌ ɲ̩̥	◌ Fremskudt tungerod	◌ ɰ̟		
◌ Roticitet	◌ ɰ̥ ɰ̬	◌ Tilbagetrukket tungerod	◌ ɰ̠		

Nogle diakritiske tegn kan placeres over et symbol med en underlængde, f.eks. ɰ̟̥

man tilføjer nogle hjemmelavede symboler, og man inkluderer mange umiddelbart overflødige og knapt hørbare detaljer i lydskriften i stedet for at basere lydskriften på fonologisk analyse. I kraft af at denne traditionelle praksis almindeligvis bare kaldes IPA, har danskere i årtier fået et helt forkert billede af hvad IPA er, og det har givet udlændinge der kender til IPA fra andre sprog, helt forkerte indtryk af dansk udtale. Denne tradition bliver der gjort op med i NDF, til stor gavn for nye generationer af lingvister og andre sproginteresserede.

Hvis man ikke kender meget til lydskrift, kan det være svært at danne billeder af hvor stor betydning valget af lydskriftstandard kan have, så lad os se på et par eksempler. I traditionel dansk fonetik anses det som fordelagtigt overalt at være eksplicit om de fonetiske detaljer, så et ord som *klode* skal lydskrives med detaljeret $['g^h]o:ð^v]$. Tilgangen i moderne lydskrift, og i NDF, er at begrænse sig til enkle grundtegn og beskrive detaljerne én gang i en liste over konventioner, så i NDF skrives *klode* blot $/k^h]o:ɣ/$. Det er indlysende

enkler for enhver der skal bruge lydskriften til noget som helst, og hvis man er interesseret i de nærmere detaljer, kan man slå op i bogens mere detaljerede beskrivelser af lydene. I traditionel dansk fonetik erken-

der man også at lydskrift som $['g^h]o:ð^v]$ er upraktisk. Men i stedet for at benytte IPA's indbyggede metode til at forenkle lydskriften laver forskellige forfattere og opslagsværker hver deres forenklinger af lydskriften baseret på løse, impressionistiske principper. Det betyder at *klode* lydskrives $['g^h]o:ð^v]$, $['k^h]o:ð]$ $['k]o:ð:]$ osv. alt efter hvilken kilde man benytter. Det giver en kolossal forvirring om hvad der er korrekt lydskrift, hvad IPA egentlig er, og hvordan dansk faktisk udtales.

Fonetikere har alle dage været uenige om hvor mange og hvilke lyde man skal skelne i lydskrift og hvilket symbol man skal bruge for en bestemt lyd. I fysikkens verden er alle lyde forskellige, men for at

anvende lydskrift i praksis må man koge et uendeligt antal lyde ned i antal, i praksis begrænset til højst omkring 100 lyde. Traditionelt har man baseret inddelingen i lyde på *hvad man kan høre*. Ældre fonetikere mente at forskellen på hvordan Ghita Nørby og Leif Sylvester udtaler *a*'et i *Hansen* var interessant, og derfor skulle der forskellige lydskrifttegn til de forskellige *a*'er. En anden ældre fonetiker målte at dansk *p*, *t*, *k* ikke udtales helt som franske ditto, og derfor skulle man notere en lille nuanceforskel på de to sprog; fransk kunne man næppe ændre på, så

derfor begyndte man at skrive $[g^h]$ som i *klode* ovenfor. Andre ældre fonetikere syntes det

var smart at lægge lydskriften op ad det danske alfabet, så man skrev $[ga'l]$ *gal* i stedet for at holde sig til international lydskrift, $[kæ:l]$, som kunne fejllæses som *kæl* af nybegyndere. Dansk lydskrifttradition er fyldt med den slags

Illustration: Bjørn Z. Simonsen

små vilkårligheder; en fonetisk undersøgelse her og en sociolingvistisk pointe der er blevet inkorporeret i lydskriften og blandet sammen med forskellige forenklingsprincipper, hensyn til det danske alfabet, tradition og meget andet, hvilket resulterer i en meget detaljeret men inkonsekvent lydskrift.

Det største brud med dansk tradition i NDF er så vidt muligt at holde sig til det man i IPA kalder *bred* eller *fonematisk* transskription, som skrives i klammerne / /. Princippet for hvad man skal skelne og hvordan, er helt enkelt: Hvis man kan vise at to lyde er distinktive, altså kan adskille betydningen af to ord, skal de skelnes i den fonematiske transskription, ellers skal de skrives med samme symbol. Når [m] og [n] alene adskiller betydningen af *smart* og *snart*, skal disse lyde skelnes overalt i den fonematiske notation, og når de forskellige *Hansen-a*'er ikke ændrer betydningen af *Hansen*, skal de skrives med samme tegn i den fonematiske notation. IPA har så et skema med hvilke symboler man skal bruge for hvilke foner, som er baseret på fonemernes grundlæggende fonetiske egenskaber, såkaldt distinktive træk. Et [n] er fx defineret som en lyd der er nasal, stemt og hvor der dannes lukke med tungen ved alveolarranden bag fortænderne. Det er den lyd man har i dansk /nu/ *nu* og fransk /nu/ *nous*. Der kan i den fonematiske notation godt være små forskelle på lydene; fransk /n/ udtales almindeligvis med sænket tungespids, mens dansk /n/ udtales med hævet tungespids. Det kan man godt høre hvis man er godt trænet i at opfange den slags detaljer, men man vil aldrig være i tvivl om hvilket ord der bliver sagt selvom man bruger det franske /n/ i dansk eller omvendt. Derfor skelnes de ikke i bred notation.

IPA kan også bruges til at beskrive alle de fine nuancer i og mellem sprog, som de forskellige *Hansen-a*'er eller forskellen på danske og franske foner. Det gør man i hvad der i IPA kaldes *snæver* transskription. Her kan man tilføje diakritiske tegn, [̃] for fransk /n/ og [̃] for dansk /n/. IPA anbefaler en fremgangsmåde hvor alle de fonetiske detaljer som ikke er betydningsadskillende, beskrives én gang i en

oversigt over lydene, men at man ellers holder sig til den brede notation. Det er pædagogisk set en vældig praktisk fremgangsmåde, og det er den fremgangsmåde der benyttes i NDF. Man kan her i de første lektioner lægge ud med at lære dansk fonetik ud fra de væsentlige distinktive lyde, og derfra kan man lære om alle de fine nuancer og detaljer i lydene, forskelle på dansk og andre sprog, nuancer i forskellige yngre og ældre udtaler, forskellige stillejer og dialekter osv. Man behøver ikke kende eller tage stilling til alle detaljer på en gang, som man er tvunget til i den traditionelle tilgang til fonetik.

Ruben Schachtenhaufen: *Ny dansk fonetik*, 2. udg. København: Modersmål-Selskabet, 2023. ISBN 978-87-93708-94-5. 200 sider. 230 kr. (200 kr. hos os)

En af konsekvenserne ved at holde sig til det internationale alfabet er at man ikke altid kan tage hensyn til det danske alfabet. De danske *b d g p t k* skal skrives /p t k p^h t s k^h/ hvis man skal holde sig til IPA. Ord som *bande* og *pande* skal skrives /pænə p^hænə/, hvor det traditionelle ['banə 'panə] synes mere ligetil. ➡

Omvendt får man i IPA lov til at skrive /spɑ:k stop/ *spark*, *stop*, som er mere ligetil end det traditionelle ['sbɑ:g 'sdɑb]. Selvom IPA i enkelte tilfælde ser kontraintuitiv ud, er der samlet set flere gevinster end ulemper i IPA. Notationen er oftere i bedre overensstemmelse med stavningen, og man får en beskrivelse som er konsekvent og sammenlignelig med beskrivelser af andre sprog der følger samme system. Den stringente tilgang til IPA betyder også at tegn der ikke findes i IPA, fx tegnet for stød, [ʔ], må vige for et tegn der findes i IPA; det skrives nu med en tilde under lyden, fx ȧ.

Nyt sprog

NDF tager udgangspunkt i sproget hos den primære målgruppe, de unge der lige er startet på universitetet og skal til at lære dansk lydskrift og fonetik. De sidste par årtiers veldokumenterede udtaleforandringer er inkorporeret i bogens beskrivelser og lydskrift. Det tryksvage *e* (*schwa*) er i vid udstrækning forsvundet. Det bløde *d* er i moderne dansk en vokallyd og noteres derfor som en sådan, /s/. De unge (og jeg selv) skelner ikke mellem udtalen af *kræft* og *kraft*, mellem *veje* og *varig*, mellem *skyde* og *skyet*, mellem *levet* og *lede* og mange andre forhold. Det nytter derfor ikke at introducere en fonematisk notation hvor man skal skelne mellem /kʰraft kʰraft/ væj vari sky:æx sky:xə le:vəx le:xə/ el.lign., som man ville gøre i en mere konservativ udtaleform. De unge skal na-

turligvis også lære noget om hvordan sproget tales af andre og hvordan det blev talt tidligere, men det er praktisk at tage udgangspunkt i lyde og udtaler som de selv benytter og kan genkende.

Også fagterminologien har fået et løft. Traditionelle fonetiske termer som *lukkelyd*, *hæmmelyd*, *ganesejl* og *prosodi* er skiftet ud med mere transparente termer fra international terminologi, *plosiv*, *frikativ*, *velum* og *suprasegmentelle træk*. *Tryk* og *stød*, som ofte forveksles af både nybegyndere og lingvistisk erfarne, er skiftet ud med *betoning* og *creaky voice*. Opdelingen i *vokaler* og *halvvokaler* er udskiftet med *stærke vokaler* og *svage vokaler*, og distinktionen mellem *stavelsesbærende* og *ikke-stavelsesbærende* er opgivet til fordel for en ny beskrivelse af visse lyde som *varisyllabiske*.

Ikke bare en bog

NDF er ikke bare en fysisk bog. Bogen hænger sammen med mine hjemmesider schwa.dk og udtaleordbog.dk. På schwa.dk/ndf kan man finde en portal med en stor mængde information om bogen, diskussionsforum hvor man kan komme i kontakt med mig og andre fonetikinteresserede, stille spørgsmål og få hjælp. Der er digitale fonetikøvelser, digitale værktøjer til at skrive lydskrift, supplerende læsning til de enkelte kapitler med lydfiler, figurer, links til relevante videoer og videre læsning. På udtaleordbog.dk kan man finde et omfattende opslagsværk med millioner af forskellige lydskrivninger af over 300.000 forskellige danske ord. Man kan få information om hvilke danskere der typisk benytter den ene eller anden udtale, man kan bidrage med sine egne data, søge efter bestemte udtaler eller ord der rimer.

NDF er således ikke bare gammel fonetikvin på nye lydskriftflasker. Bogen samler op på de sidste årtiers forskning i dansk udtale, og der er meget nyt at hente for alle der interesserer sig for dansk sprog. For studerende og interesserede åbner NDF ikke bare for en moderne og international tilgang til dansk udtale, men også en mængde pædagogiske, praktiske og interaktive værktøjer. Ingen andre danske fonetikbøger tilbyder noget der kommer i nærheden af dette. ■